

ПОНЯТТЯ ДОГОВІРНИХ ПРАВОВІДНОСИН У СПАДКОВОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

КУРІНСЬКИЙ Олександр Георгійович - здобувач кафедри цивільно-правових дисциплін навчально-наукового інституту права та психології Національної академії внутрішніх справ

Стаття посвячена аналізу наследственного законодательства, которое регулирует договорные правоотношения в наследственном праве Украины, и определению понятия договорных правоотношений в наследственном праве Украины через род и видовое отличие.

Ключеві слова: *спадкове право, договірні правовідносини, спадкування, спадкоємці, правочини в спадковому праві, договори в спадковому праві.*

Постановка проблеми у загальному вигляді

З прийняттям 16 січня 2003 року Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) суттєвих змін зазнала більшість інститутів цивільного права України. У цьому контексті не стали виключенням і окремі інститути спадкового права України. Аналіз відповідних правових норм свідчить, зокрема, про застосування законодавцем в окремих випадках диспозитивного метода правового регулювання, який є нетиповим для спадкового права. Вперше суб'єктам спадкових правовідносин надано право встановлювати, змінювати або припиняти взаємні права та обов'язки на власний розсуд шляхом укладення відповідних договорів (правочинів).

Так, діючим спадковим законодавством передбачено можливість укладення спадкового договору (ст. 1302 ЦК України), а спадкоємцям дозволено змінити черговість одержання права на спадкування нотаріально посвідченим договором (ч. 1 ст. 1259 ЦК України), змінити розмір частки у спад-

щині когось із них за усною або письмовою угодою між собою, посвідченою нотаріусом (ч. 1 та 2 ст. 1267 ЦК України), поділити спадщину шляхом виділення своєї частки в натурі (ч. 2 ст. 1278 ЦК України); визначити порядок задоволення вимог кредитора спадкодавця шляхом досягнення відповідних домовленостей (ч. 2 ст. 1282 ЦК України), визначити розмір плати виконавця заповіту, якщо він не визначений спадкодавцем (ч. 2 ст. 1291 ЦК України), обрати виконавця заповіту з числа спадкоємців або призначити виконавцем заповіту іншу особу, якщо заповідач не призначив виконавця заповіту або якщо особа, яка була ним призначена, відмовилася від виконання заповіту або була усунена від виконання заповіту (ч. 2 ст. 1287 ЦК України).

Зазначені вище правовідносини, безумовно, являють собою відповідну систему правовідносин у спадковому праві України, які не отримали у науці цивільного права України свого наукового визначення. На нашу думку, їх слід найменувати договірними правовідносинами у спадковому праві України.

У зв'язку з цим постає необхідність визначення поняття договірних правовідносин у спадковому праві України.

Зв'язок вказаної проблеми із важливими науковими та практичними завданнями

Розвиток нових інститутів спадкового права України обумовлює необхідність наукового осмислення проблем, які виникають

на практиці при застосуванні норм, що регулюють договірні правовідносини у спадковому праві України.

У першу чергу, потребує наукового визначення основні поняття в контексті договірних правовідносин у спадковому праві України, шляхом виявлення їх істотних ознак. Це надасть можливість систематизувати існуючі договірні правовідносини у спадковому праві України та дослідити їх у системі. Також єдність розуміння основних наукових категорій буде сприяти подальшим науковим дослідженням та подоланню неоднозначності трактування основних понять.

Від чіткості та однозначності уявлень про сутність, природу і систему договірних правовідносин у спадковому праві України безпосередньо залежить рівень якості та системності майбутніх наукових досліджень.

Формулювання цілей статті (постановка завдання)

Метою представленої статті є визначення поняття договірних правовідносин у спадковому праві України, які дозволять більш точно розуміти їх сутність як правового явища.

Об'єктом є договірні правовідносини у спадковому праві України.

Предметом – теоретико-правовий аналіз спадкового законодавства в контексті договірних правовідносин у спадковому праві України для визначення істотних ознак договірних правовідносин і визначення поняття договірних правовідносин у спадковому праві України через рід та видову відмінність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми

У вітчизняній юридичній науці окремі аспекти договірних правовідносин у спадковому праві України, у тому числі договірних правовідносин між спадкоємцями, досліджувалися у роботах таких вітчизняних вчених, як: Нелін О.І., Кухарев О.Є., Валах В.В., Рябоконт Є.О. Мазуренко С.В., Заїка Ю.О., Терехова О.О., Чорний Н.В., Гелич А.О., Фурса Є.І., Бичківський О.О.,

Валах В.В., Солонько М.Ф., Васильченко В.В., Волков Г.И., Орлов І.П., Печений О.П.. Однак проблема визначення поняття та системи договірних правовідносин у спадковому праві України залишається не вирішеною.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується ця стаття

Еволюція спадкового законодавства, яка була обумовлена, в першу чергу, застосуванням законодавцем диспозитивного методу правового регулювання окремих спадкових правовідносин, надання права спадкоємців врегульовувати окремі аспекти спадкових правовідносин у договірному порядку спричинило якісно новий розвиток спадкового законодавства. Разом з тим існують як практичні труднощі у його застосуванні, так і теоретична невизначеність ключових категорій, що створює перешкоди у дослідженні нових правових явищ у їх системі. Основоположним поняттям у даному контексті є договірні правовідносини у спадковому праві України, яке на даний час не знайшло свого наукового визначення.

Виклад основного матеріалу дослідження і обґрунтування отриманих наукових результатів

Жеребкін В.Є. справедливо зазначив, що доти, доки відсутнє наукове визначення того чи іншого поняття, немає й точного знання істотності предмета, що відображається цим поняттям, відсутній і критерій для відокремлення одних предметів від інших [2, С. 47].

У свою чергу, визначенням (дефініцією) називається розкриття змісту поняття. Оскільки зміст поняття складають необхідні, істотні ознаки предмета, то визначити поняття – означає з'ясувати істотні ознаки [2, С. 46 – 47].

Отже, для визначення поняття договірних правовідносин у спадковому праві України нам необхідно вирішити наукову задачу щодо з'ясування істотних ознак, які об'єднують сукупність відповідних правових явищ, так і відокремлюють їх від інших схожих правових явищ.

Відомо, що при визначенні поняття через рід та видову відмінність, слід починати з вказівки на рід, до якого, в якості виду, входить визначене поняття.

Очевидно, що договірні правовідносини у спадковому праві України є окремим видом правовідношення. Також відомо, що будь-яке правовідношення є суспільним відношенням. Таким чином, родовим поняттям для договірних правовідносин у спадковому праві України є поняття суспільні відносини. У той же час договірні правовідносини у спадковому праві України співвідносяться з поняттям правовідношення, цивільне правовідношення та спадкове правовідношення як загальне та спеціальне. Отже, поняттю договірних правовідносин у спадковому праві України будуть притаманні ознаки, що притаманні поняттю правовідношення, цивільне правовідношення та спадкове правовідношення.

Розглянемо згадані вище поняття більш детально. Однак перш за все слід зазначити, що питання про визначення поняття правовідношення, в тому числі поняття цивільне правовідношення, тривалий час було дискусійним.

Існувало два підходи визначення поняття правовідносини: 1) правовідносини – це суспільні відносини, які врегульовані нормою права (С.С. Алексєєв [16, С. 81], Р.О. Халфіна [17, С. 51] та інші); 2) правовідносини – це особливі ідеологічні відносини, що виникають в результаті впливу правової норми на поведінку людей (Ю.К. Толстой [18, С. 20], С.Ф. Кечекьян [19, С. 5] та інші).

Загальновизнаним є визначення правовідносин, дане Алексєєвим С.С. та іншими вченими: це виникаючий на основі норм права суспільний зв'язок, учасники якого мають суб'єктивні права та юридичні обов'язки, забезпечені державою.

Дослідивши та узагальнивши визначення понять, які закріплені в теорії держави та права [6, С. 374–375, 7, С. 515, 8, С. 374–375, 9, С. 269, 10, С. 117], можна виділити наступні істотні ознаки правовідносин: 1) виникнення на основі норм права; 2) наявність у сторін правовідношення суб'єктивних прав і юридичних обов'язків; 3) вольовий характер правовідношення; 4) правовідношення – це

суспільний зв'язок визначених суб'єктів; 5) здійснення суб'єктивних прав і юридичних обов'язків забезпечено можливістю державного примусу.

Ми приєднуємося до цієї концепції правовідношення і у контексті даного дослідження розглядаємо її як загальну теоретичну модель, яку доцільно використовувати при визначенні поняття конкретного виду правовідношення, у тому числі договірною правовідношення у спадковому праві України.

Проведемо співставлення ознак правовідношення як загального та ознак договірною правовідношення у спадковому праві України як його виду.

1. Договірні правовідносини у спадковому праві України (як і будь-які інші правовідносини) можуть виникати, змінюватись та припинятись на підставі норми права. Такими нормами є відповідні норми спадкового права, що передбачають можливість врегулювання окремих аспектів спадкових правовідносин шляхом укладення договору. Таким чином, договірні правовідносини у спадковому праві України є результатом регуляторної дії відповідної норми спадкового права України, оскільки зазначена норма фактично уповноважує відповідних суб'єктів спадкового права України врегулювати відповідні спадкові правовідносини на підставі договору.

Як справедливо зазначав Ільїн І.А., відносини людей будуть тільки тоді правовідносинами, якщо правові норми передбачать їх і вкажуть, які правові наслідки вони тягнуть за собою. Правові норми визначають, хто і які вчинки може або повинен здійснити для того, щоб між ним та іншими людьми виникли не внутрішні моральні чи просто житейські відносини, а саме правовідносини [3, С. 109].

У свою чергу, Лівшиц Р.З. відмітив, що звичною багаторічною конструкцією нашої теорії права була реалізація норм у правових відносинах. Теорія спиралася на апробовану нормативістську конструкцію: норма – модель правовідношення. В нормі надано ідеальний образ правовідношення [12, С. 133].

Однак, серед особливостей договірних правовідносин у спадковому праві України,

в першу чергу, слід відзначити їх специфічну правову регламентацію, яка полягає у тому, що норми спадкового законодавства України лише зазначають про можливість існування певних видів договорів, їх форму та спрямованість, але не містять жодних вимог щодо їх змісту. Диспозитивний метод правового регулювання у даному випадку надає спадкоємцям можливість визначити зміст, тобто взаємні права та обов'язки, відповідних правовідносин на власний розсуд.

Враховуючи викладене вище, можна прийти до висновку, що не будь-які відносини між спадкоємцями можуть бути врегульовані у договірному порядку, а лише ті, дозвіл на врегулювання яких у договірному порядку надано нормами спадкового законодавства України.

2. Договірні правовідносини у спадковому праві України (як і будь-які інші правовідносини) характеризуються наявністю у сторін правовідношення суб'єктивних прав і юридичних обов'язків.

Як було зазначено вище, норми спадкового права, що регулюють договірні правовідносини, не закріплюють певної моделі поведінки їх суб'єктів, залишаючи це питання на їх розсуд.

Таким чином, суб'єктивні права і юридичні обов'язки суб'єктів договірних правовідносин у спадковому праві України визначаються ними самостійно у формі договору.

Так, Терехова О.О., аналізуючи юридичну природу окремих договорів між спадкоємцями, цілком справедливо зазначала, що обидва аналізовані правочини являють собою не що інше, як цивільно-правові договори, які хоч і передбачені (названі) ЦК України (ст. 1259 і ст. 1267), однак практично позбавлені його прямої регламентації, що дозволяє віднести останні до так званих непомієнованих договорів. З чого закономірно випливає необхідність сторін (учасників) таких правочинів самостійно конструювати їх зміст, а отже, й можливість варіативного моделювання останніх обумовлена специфікою конкретної спадкової справи [13, С. 58].

Отже, формування змісту договорів між спадкоємцями передано на розсуд самих спадкоємців.

І хоча таке законодавче вирішення не викликає заперечень серед науковців, але, на нашу думку, доречним буде все ж таки конкретизувати у відповідному законодавстві окремі можливі моделі поведінки суб'єктів цих договірних правовідносин шляхом їх правової регламентації.

Аналізуючи спадкове законодавство, можна помітити, що воно передбачає можливість врегулювання окремих спадкових правовідносин на розсуд суб'єктів спадкового права шляхом вираження власної волі не лише в формі договору, а іншим шляхом.

Так, за приписами ч. 2 ст. 1272 ЦК України за письмовою згодою спадкоємців, які прийняли спадщину, спадкоємець, який пропустив строк для прийняття спадщини, може подати заяву про прийняття спадщини нотаріусу за місцем відкриття спадщини.

Відповідно до частини 1 статті 1300 ЦК України за згодою всіх спадкоємців, які прийняли спадщину, нотаріус за місцем відкриття спадщини може внести зміни до свідоцтва про право на спадщину.

На практиці така воля виражається шляхом її викладення у відповідній заяві. Хоча у юридичній літературі відмічається, що, окрім первісного розподілу спадщини може відбутися її вторинний поділ, тобто перерозподіл. Йдеться, найперше, про перерозподіл спадщини за договором між спадкоємцями, які вчасно прийняли її [14, С. 258].

У зв'язку з цим постає цілком справедливе запитання: чи можливо віднести цю групу спадкових правовідносин до договірних?

Думається, що відповідь на це питання слід дати негативну.

Обидві групи спадкових правовідносин схожі між собою. Ця схожість, у першу чергу, полягає у диспозитивному методі правового регулювання, коли законодавець надає суб'єктам спадкового права можливість самостійного визначення альтернативи власної поведінки.

Однак, існує і принципова відмінність, яка полягає як у формі вираження волі суб'єктами спадкового права, так і у її змісті.

Якщо у першому випадку суб'єкти спадкових правовідносин самостійно визначають зміст відповідного договору, будучи обмеженими лише вимогами закону щодо

його форми та спрямованості, то у другому випадку суб'єкти спадкових правовідносин мають лише дві альтернативи власної поведінки: надати свою згоду чи утриматись від цього. При цьому законодавець не залишає простору для визначення або розширення змісту цих правовідносин. Наприклад, надання згоди при певних умовах. Можливо, це стане предметом законодавчого регулювання у майбутньому.

3. Договірні правовідносини у спадковому праві України (як і будь-які інші правовідносини) носять вольовий характер.

Так, Котюк В.О. визначав правовідносини, як такі суспільні відносини, які мають ідеологічний вольовий характер, у яких виникає індивідуальний зв'язок між різними суб'єктами, на підставі юридичних фактів, юридичних прав і обов'язків, які відповідають або не суперечать діючим нормативно-правовим актам [5, С. 67].

Зазначене визначення поняття звертає на себе увагу тим, що в ньому, зокрема, виділяються такі істотні ознаки, як вольовий характер суспільних відносин, юридичні факти, як підстава їх виникнення, які відповідають або не суперечать діючим нормативно-правовим актам.

У цьому контексті слід зазначити, що договірні правовідносини між спадкоємцями – це вольові суспільні відносини, оскільки вони діють свідомо та спрямовано, виражаючи свою волю в формі договору.

Відомо, що договір у юридичній літературі визначається як один із видів юридичних фактів, які є підставою для виникнення правовідносин.

Таким чином, договірні правовідносини у спадковому праві є вольовими суспільними відносинами, що виникають на підставі договору, передбаченого нормами цивільного права.

4. Договірні правовідносини у спадковому праві України характеризуються як суспільний зв'язок визначених суб'єктів.

Учасники (суб'єкти) договірних правовідносин завжди чітко визначені у відповідній правовій нормі та конкретизовані у відповідному договорі. В одних випадках ними є спадкоємці (ч. 1 ст. 1259, ч. 1 та 2 ст. 1267, ч. 2 ст. 1278 ЦК України), в інших – спадко-

ємці та кредитор спадкодавця (ч. 2 ст. 1282 ЦК України) або виконавець заповіту та спадкоємці (ч. 2 ст. 1287, ч. 2 ст. 1291 ЦК України).

Зазначена ознака дозволяє відокремити договірні правовідносини у спадковому праві України на підставі суб'єктного складу, визначивши вичерпне коло осіб, що можуть бути носіями прав та обов'язків у договірних правовідносинах у спадковому праві України.

5. Здійснення суб'єктивних прав і юридичних обов'язків суб'єктів договірних правовідносин у спадковому праві України забезпечено можливістю державного примусу.

Тепер розглянемо ознаки, що визначають видову відмінність поняття цивільне правовідношення від поняття правовідношення.

У юридичній літературі під цивільним правовідношенням у загальному значенні розуміють ніщо інше, як саме суспільне відношення, врегульоване нормою цивільного права [4, С. 94].

Хоча дане визначення поняття є досить загальним та не відображає повний зміст визначеного поняття, але воно містить у якості видової ознаки галузеву регламентацію правовідносин не будь-якою нормою права, а саме нормою цивільного права.

Ця ознака дозволяє відмежувати правовідносини між собою за галузевим принципом. Тобто в залежності від регулювання правовідношення нормами відповідної галузі права.

У цьому контексті може постати цілком справедливе запитання: чи є необхідність звуження цієї ознаки до норм спадкового права? На нашу думку, відповідь на це запитання слід дати позитивну. Обумовлено це, в першу чергу, тим, що правове регулювання окремих договірних правовідносин між спадкоємцями не виходить за межі правового регулювання норм спадкового права. Як уже зазначалось вище, спадковому праву притаманний імперативний метод правового регулювання. Тому лише норми спадкового права можуть передбачити певні виключення з цього правила, що полягають у можливості врегулювання тих чи інших правовідносин між суб'єктами спадкового

права у договірному порядку.

Однак, згадані виключення знаходять свою конкретизацію поза межами норм спадкового права. Зокрема, це пов'язано із питаннями поділу та виділу спадкового майна на підставі договору.

Таким чином, договірні правовідносини у спадковому праві виникають, припиняються та змінюються на підставі договору, можливість укладення якого передбачено нормами спадкового права.

У юридичній літературі цивільне правовідношення також визначається як майнове або особисте немайнове відношення, врегульоване нормами цивільного права, що виникає між автономними і рівноправними суб'єктами, наділеними суб'єктивними правами та обов'язками [11, С. 50].

Зазначене визначення поняття дозволяє виділити істотну ознаку автономності і рівноправності суб'єктів правовідносин, що дозволяє відмежувати зазначену групу правовідносин від публічних правовідносин, що характеризуються нерівністю суб'єктів та їх залежністю.

Зараз розглянемо ознаки, що визначають видову відмінність поняття цивільне правовідношення від поняття спадкове правовідношення.

Так, Рябоконт Є.О. визначив спадкового правовідношення як цивільно-правове відношення, яке виникає на підставі норм підгалузі спадкового права, в силу смерті фізичної особи (спадкодавця) та, як правило, волевиявлення його учасників, яким між останніми встановлюється комплекс прав та обов'язків з приводу універсального та сингулярного спадкового наступництва в тих майнових та особистих немайнових правах та обов'язках, які не припиняються зі смертю спадкодавця [15, С. 4].

Зазначене визначення звертає на себе увагу тим, що містить ознаки, що характеризують передумови виникнення спадкових правовідносин.

Сюди можна віднеси наступні ознаки:

1) передумовою виникнення спадкового правовідношення є смерть фізичної особи (спадкодавця).

Дана ознака є безумовною. Лише смерть фізичної особи (спадкодавця), як юридичний факт, породжує спадкові правовідно-

сини, а у спадкоємців виникає відповідний комплекс прав та обов'язків. У тому числі право врегулювати окремі спадкові правовідносини у договірному порядку. Ця ознака притаманна і поняттю договірних правовідносин у спадковому праві.

2) передумовою виникнення спадкового правовідношення є волевиявлення його учасників.

Дана ознака є близькою до третьої ознаки правовідношення, що розглядалась вище, а саме: договірні правовідносини у спадковому праві України носять волевий характер.

Однак, на нашу думку, цю ознаку слід звужити. Оскільки підставою виникнення спадкового правовідношення є не будь-яке волевиявлення, а саме згода його учасників, зокрема, на прийняття спадщини, на врегулювання спадкових правовідносин у договірному порядку та інше.

Також Рябоконт Є.О., визначаючи поняття спадкового правовідношення, додатково виділив наступні його ознаки:

1) встановлення між учасниками спадкового правовідношення комплексу прав та обов'язків з приводу універсального та сингулярного спадкового наступництва.

У договірних правовідносинах, як уже зазначалось вище, комплекс прав та обов'язків визначається відповідними суб'єктами у договорі, можливість укладення якого та сфера спадкових правовідносин, яку він може врегулювати, визначається нормами спадкового права України.

2) майнові та особисті немайнові права та обов'язки не повинні припинятися зі смертю спадкодавця. Дана ознака підкреслює особливості спадкового наступництва.

Наприкінці даної статті залишається виділити ознаки договірних правовідносин у спадковому праві України, що відрізняють їх від інших спадкових правовідносин.

У першу чергу такою ознакою є те, що регулювання спадкових правовідносин між відповідними суб'єктами здійснюється на підставі договору.

Другою ознакою є те, що не будь-які спадкові відносини можуть бути врегульовані на підставі договору, а лише ті, які дозволено врегулювати у такий спосіб норма-

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена аналізу спадкового законодавства, що регулює договірні правовідносини у спадковому праві України, та визначенню поняття договірних правовідносин у спадковому праві України через рід та видову відмінність.

ми спадкового права України.

Третьою ознакою є те, що зміст правовідносин визначається самими його учасниками (суб'єктами), а закон встановлює лише форму, суб'єктний склад та спрямованість відповідного договору.

Враховуючи викладене, можна дати наступне визначення поняття договірних правовідносин у спадковому праві України: договірні правовідносини у спадковому праві України – це спадкові правовідносини, пов'язані із правом на спадкування або спадковими правами та обов'язками, які спадкове законодавство дозволяє врегулювати у договірному порядку, при цьому зміст договірних правовідносин визначається самими його учасниками (суб'єктами), а закон встановлює лише форму, суб'єктний склад та спрямованість відповідного договору.

Література

1. Цивільний кодекс України//Офіційний вісник України/Офіційне видання від 28.03.2003р., № 11, стор. 7, стаття 461, код акту 24654/2003.

2. Жеребкін В. Є. Логіка: (Підруч.Дляюрид.вузіві фак.) 2-евид.,стереотип. Х.: Основа. К.: Знання, – 1998. – 256с.

3. Ильин И. А. Теория права и государства./ Под редакцией с предисловием В. А. Томсинова. – М.: Издательство “Зерцало” 2003. – 400 с. – (Серия “Русское юридическое наследие”).

4. Гражданское право. Том 1. Учебник. Издание шестое, переработанное и дополненное/под. ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. – М.: ООО «ТК Велби», 2002 год. – 776 с.

5. Котюк В.О. Теорія права: Курс лекцій: Навч. посібник для юрид. фак.вузів. – К.: Вентурі, 1996. – 208с.

6. Загальна теорія держави і права:Навч. посіб. / А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л. Лисенков та інші; За ред. В.В. Копейчикова. –

Стер. вид. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 320 с.

7. Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – 2-е изд., перераб. И доп. М.: Юристъ, 2003. – 776 с.

8. Скакун О.Ф. Теория государства и права: Учебник. – Харьков: Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. – 704 с.

9. Проблемы теории государства и права. Ник/Под ред. С. С. Алексеева. – М.: Юрид. лит., 1987 – 448 с.

10. Словарь терминов по теории государства и права: Учебное пособие. Рук. авт. кол. Н.И. Панов. – Х.:Основа, 1997. –180 с.

11. Цивільне право України. Частина перша [підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих закладів освіти/ Ч.Н. Азімов, М.М. Сібільов, В.І. Борисова та ін.]; за ред. проф. Ч.Н. Азімов, доцнів-С.Н. Приступи, В.М. Ігнатенка. – Харків: Право, 2000. – 368 с.

12. Лившиц Р.З. Теория права:Учебник. – 2-е изд. – М.:Издательство БЕК, 2001. – 224 с.

13. Терехова О.О. Юридична природа договорів про зміну черговості спадкування та зміну розміру спадкової частки// Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія «ЮРИДИЧНІ НАУКИ». 2013. №1 (4) С. 57 – 62.

14. Ромовська З.В. Українське цивільне право. Спадкове право: Підручник. – 2-ге вид., допов. – К.: «ВД»Дакор», 2013. – 304 с.

15. Спадкове правовідношення в цивільному праві: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 /Є.О. Рябоконт; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2002. – 15 с. – укр..

16. Алексеев С. С. Общая теория права: Учебник: В 2-х т. – М.: Юрид.лит., 1982. – Т 2. – 359 с.

17. Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении. – М.: Юрид. Лит., 1974. – 351с.

18. Толстой Ю.К. К теории правоотношения. –Ленинград: Из-во Ленинградского Ун-та. –1959. –88 с.

19. Кечекьян С. Ф. Правоотношения в социалистическом обществе. М.: Изд-во АН СССР, 1958. – 186 с.